२

वामदेवो गौतमः। अग्निः। त्रिष्टुप्

यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि।

होता यजिष्ठो मह्ना शुचध्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईरयध्यै॥ ४.००२.०१

यः। मर्त्येषु- अनित्येषु। अमृतः- नित्यः। ऋतावा- प्रकृतिनियतिसम्पन्नः। देवेषु- द्योतकेषु। देवः- द्योतकः। अरतिः- रागातीतः। निधायि- निहितः। होता- देवाह्वाता। यजिष्ठः- अतिशयेन पूज्यः। अग्निः। मह्ना- महिम्ना। शुचध्यै- उद्दीपनाय। हव्यैः- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहविर्भिः। मनुषः- मनुष्यस्य। ईरयैध्यै- प्रेरणाय ज्वलति ॥१॥

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जाताँ उभयाँ अन्तरग्ने।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्राँश्च॥ ४.००२.०२

ऋष्व- महात्मन्। सहसः सूनो- शक्तिपुत्र। अग्ने। जातः- आविर्भूत एव। उभयान् जातान्- देवमनुष्याणाम्। अन्तः- मध्ये। अद्य- इदानीम्। नः- अस्मदर्थम्। इह-अत्र। दूतः। ऋजुमुष्कान्- अवितथवृषणान्। वृषणः- रेतःसेचकान्। शुक्रान्- शुभ्रानश्वान् प्राणप्रतीकान्। युयुजानः- स्वरथे योजयन्। ईयसे- गच्छसि। ॥२॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा।

अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्माँश्च देवान्विश आ च मर्तान्॥ ४.००२.०३

वृधस्नू- हव्यं क्षरन्तौ। घृतस्नू- ज्योतिः क्षरन्तौ। मनसा जविष्ठा- मनोवेगौ। अत्या- प्राणाश्वौ। रोहिता- रोचमानौ। ऋतस्य- ऋताख्यरथसम्बन्धिनौ। मन्ये- ध्यायामि। अरुषा- रोचमानावश्वौ। युजानः। युष्मांश्च देवान् विश आ च मर्त्यान्- देवमनुष्याणाम्। अन्तः- मध्ये। ईयसे- गच्छसि ॥३॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय॥ ४.००२.०४

एषाम्- एतेषां मर्त्यानां मध्ये। सुहविषे जनाय- शोभनहविष्कायोपासकाय। अर्यमणम्- औदार्याधिदैवतम्। वरुणम्- ऋताधिदैवतम्। मित्रम्- स्नेहाधिदैवतम्। इन्द्राविष्णू- ईशनाधिदैवतं सर्वव्यापिनमन्तर्यामिणमपि। मरुतः- प्राणविशेषान्। उत- अपि च। अश्विना- प्राणेशनशक्तिभूतौ। अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। सुराधाः- सुसंसिद्धः सन्। सुरथः- शोभनवाहनः। स्वश्वः- शोभनप्राणः। आ वह ॥४॥

गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः।

इळावाँ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान्॥ ४.००२.०५

असुर- प्राणद। अग्ने- पावक सत्क्रतो। एष मदीयो यज्ञः। गोमान्- धेनुयुक्तश्चिद्रश्मियुक्तः। अविमान्- रक्षायुक्तः कान्तिमान्। अश्वी- तुरगोपेतः प्राणमयः। नृवत्सखा- कल्याणाभिजनानां मित्रम्। सदमित्- सदैव। अप्रमृष्यः- अप्रधृष्यः। इळावान्- मन्त्रयुक्तः। प्रजावान्- धर्मसन्ततियुक्तः। दीर्घः- दीर्घकालरचितः। रयिः- सम्पद्भूतः। पृथुबुध्नः- दृढभूमिकः। सभावान्- सत्सङ्गयुक्तः ॥५॥

यस्ते इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया।

भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य॥ ४.००२.०६

यः। ते- त्वदर्थम्। इध्मम्- त्वदिन्धनार्थं साधनम्। सिष्विदानः- स्विद्यद्गात्रः कठिनकर्मयुक्तः। ञिष्विदा गात्रक्षरणे। जभरत्- आहरति। त्वाया- त्वत्कामनया। मूर्धानम्- मस्तकम्। ततपते- तापयति। तस्य। अग्ने। स्वतवान्- धनवानिति सायणः। पायुः- पालकः। भुवः- अभवः। सीम्- एतम्। विश्वस्मात्- सर्वस्मात्। अघायतः- पापकामाद्दुष्टात्। उरुष्य- रक्ष ॥६॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत्।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्नयिर्ध्रुवो अस्तु दास्वान्॥ ४.००२.०७

यः। अन्नियते- हव्यकामाय। ते- तुभ्यम्। अन्नम्- हव्यम्। भरात्- बिभृयात्। मन्द्रम्- रसम्। निशिषत्- ददाति। अतिथिम्। उदीरत्- परिचरति। देवयुः- देवकामः। दुरोणे- स्वगृहे। आ- आभिमुख्येन। इन्धते- त्वामुद्दीपयति। तस्मिन्। ध्रुवः- दृढः। दास्वान्- दाता। रयिः। अस्तु- भवतु ॥७ ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृणवते हविष्मान्।

अश्वो न स्वे दम आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वांसम्॥ ४.००२.०८

यः। दोषा उषसि- दिवारात्रम्। त्वा- त्वाम्। प्रशंसत्- स्तौति। हविष्मान्- हविर्युक्तः सन्। त्वा- त्वाम्। प्रियम्। कृणवते- कुरुते। तम्। दाश्वांसम्- दातारम्। स्वे दमे- तस्य सदने। हेम्यावान्- रोचमानः। अश्वो न- तुरग इव सञ्चरन्। अंहसः- अघात्। पीपरः- पारं नय ॥८ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशद्दुवस्त्वे कृणवते यतस्रुक्।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः॥ ४.००२.०९

अग्ने। यः। अमृताय- देवाय। तुभ्यम्- ते। दाशत्- ददाति। यतस्रुक्- उद्यतपात्रः। त्वे- तुभ्यम्। दुवः- परिचर्याम्। कृणवते- करोति। सः। शशमानः- स्तोता। राया- सम्पदा। न वि योषत्- न पृथक् भवति। एनम्- एतम्। अघायोः- पापमिच्छतः। अंहः- आहननम्। न। परि वरत्- परिवृणुयात् ॥९ ॥

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः।

प्रीतेदसद्धोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः॥ ४.००२.१०

मर्तस्य- मर्त्यस्य। सुधितम्- शोभनधारणायाम्। रराणः- रममाणः। देवः- द्योतमानः सन्। अग्ने। यस्य। अध्वरम्- ध्वररहितमुपासनम्। जुजोषः- सेवसे। यस्य। विधतः- परिचरतः। वृधासः-

देवा वर्धका भवन्ति। तस्य। सा। होत्रा- वाक्। होत्राशब्दो वाङ्नामसु पठितः। प्रीता। असत्- भवति। यविष्ठ- युवतम। असाम- तस्य सम्बन्धिनो वयं भवेम ॥१० ॥

चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान्।
राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य॥ ४.००२.११

पृष्ठेव- अश्वारोहको यथा पृष्ठानि पृथक्करोति तथा। अथवा यथा योगी स्वपृष्ठभूतेडापिंगलासुषुम्नानाडीर्विविच्यावगच्छति तथा क्रमशः सुषुम्नामाश्रयति तथा। वीता- कमनीयानि पुण्यानि। वृजिना- आवर्जनीयानि पापानि। च। मर्तान्- मर्त्येषु। चित्तिम्- चेतनम्। अचित्तिम्- अचेतनम्। वि चिनवत्- विचिनोतु पृथक्करोतु चेतनमाश्रयते च। देव- द्योतनशील। राये- दानयोग्यधनाय। च। स्वपत्याय- शोभनसन्ततये। दितिम्- व्यक्तप्रकृतिम्। रास्व- प्रयच्छ। अदितिम्- अव्यक्तप्रकृतिम्। च। उरुष्य- रक्ष ॥११ ॥

कविं शशासुः कवयोऽदब्धा निधारयन्तो दुर्यास्वायोः।
अतस्त्वं दृश्याँ अग्न एतान्पड्भिः पश्येरद्भुताँ अर्य एवैः॥ ४.००२.१२

आयोः- यजमानस्य। दुर्यासु- गृहेषु। अदब्धाः- अतिरस्कृताः। निधारयन्तः- अग्निं भरन्तः। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। कविम्- क्रान्तदर्शिनम्। शशासुः- अनुशासनं चक्रुः। अतः- तस्मात्। त्वम्। अग्ने। अर्यः- आर्यशीलः सन्। एवैः- गतियुक्तैः। पड्भिः- पद्भिः सदाचरणैरिति भावः। अद्भुतान्- दिव्यान्। एतान्- एनान्। दृश्यान्। पश्येः ॥१२ ॥

त्वमग्ने वाघते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधते यविष्ठ।
रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु श्चन्द्रमवसे चर्षणिप्राः॥ ४.००२.१३

घृष्वे- दीप्त। यविष्ठ- युवतम। अग्ने- सत्क्रतो पावक। वाघते- स्तोत्रे। सुतसोमाय- रसनिष्पादकाय। विधते- परिचरते। त्वम्। सुप्रणीतिः- शोभनप्रकर्षनेता भव। चर्षणिप्राः-

मनुष्याणां कामपूरकः सन्। अवसे- रक्षायै। शशमानाय- स्तोत्रे। पृथु- प्रभूतम्। चन्द्रम्- आह्लादकम्। रत्नम्। आ भर- आहर ॥१३॥

अधा ह यद्वयमग्ने त्वाया पड्भिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः।
रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजोर्ऋतं येमुः सुध्य आशुषाणाः॥ ४.००२.१४

अध- अथ। ह। यत्- यस्मात्। वयम्। अग्ने। त्वाया- त्वत्कामनया। पड्भिः- पद्भिः। हस्तेभिः- करैः। तनूभिः- स्वदेहैः। चकृम- कर्माणि कृतवन्तः। तस्मात्। सुध्यः- शोभनध्यानाः। आशुषाणाः- व्याप्नुवन्तः। अपसा- शोभनकर्मणा। क्रन्तः- शिल्पिनः। रथम्- वाहनम्। न- इव। भुरिजोः- भरमाणयोर्द्यावापृथिव्योः। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। येमुः- उद्यच्छन्ति ॥१४॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नॄन्।
दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः॥ ४.००२.१५

अध- अथ। मातुः- जनन्याः। उषसः- प्रभात्या विद्यायाः सकाशात्। नॄन्- चित्किरणान्। सप्त- सप्तभूमिकोपासकाः। विप्राः- मेधाविनः। प्रथमाः- मुख्याः। वेधसः- विधायका वयम्। जायेमहि- जनयामः। दिवस्पुत्राः- दिव्याः। अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। भवेम। शुचन्तः- शोधयन्तः। धनिनम्- गोमन्तं चिद्रश्मिबन्धकमिति भावः। अद्रिम्- जडोपलक्षितं पर्वतम्। रुजेम- भिन्द्याम ॥१५॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः।
शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन्॥ ४.००२.१६

अध- अथ। यथा। नः- अस्माकम्। पितरः- आचार्याः पूर्वपुरुषा वा मार्गदर्शकाः। परासः- श्रेष्ठाः। प्रत्नासः- पुराणाः। अग्ने। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। आशुषाणा- व्याप्नुवन्तः। शुचि- शुद्धम्। दीधितिम्- ज्योतिः। अयन्- प्रपन्नाः। उक्थशासः- मन्त्रोच्चारकाः। क्षाम-

क्षयकारणमन्धकारम्। भिन्दन्तः- नाशयन्तः। अरुणीः- उषःसम्बन्धिनो विद्यासम्बन्धिनश्चित्किरणान्। अप व्रन्- अपावृण्वन्॥१६॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः।
शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रमूर्वं गव्यं परिषदन्तो अग्मन्॥ ४.००२.१७

सुकर्माणः- शोभनकर्माणः। सुरुचः- शोभनप्रकाशाः। देवयन्तः- देवकामाः। देवाः- द्युतिमन्तः। अयो न- अयो भस्त्रेणेव। धमन्ति- शोधयन्ति। अग्निम्- सत्क्रतुम्। शुचन्तः- शोधयन्तः। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। ववृधन्तः- वर्धयन्तः। ऊर्वं- विस्तृतम्। गव्यम्- चिद्रश्मिसमूहम्। परिषदन्तः- परितः सन्तः। अग्मन्- अगच्छन्॥१७॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद्देवानां यज्जनिमान्त्युग्र।
मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः॥ ४.००२.१८

उग्र- उद्गूर्णाग्ने। क्षुमति- शब्दयुक्ते गोष्ठे। पश्वः- गाः। यूथेव- वृषभ इव। देवानां जनिमानि- गाश्चिद्रश्मीन्। अख्यत्- ऋषिगणोऽपश्यत्। मर्तानाम्- मर्त्यानाम्। ऊर्वशीः- उरु व्याप्ताः मूलशक्तिधाराभवरसकणभूताः। अकृप्रन्- ऋषयोऽकल्पयन्। अर्यः- आर्यः। उपरस्य- उप्तस्य। वृधे- वृद्ध्यै। आयोः- मनुष्यस्य। पोषणाय समर्थो भवति॥१८॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः।
अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मृजतश्चारु चक्षुः॥ ४.००२.१९

देवस्य। चारु- कल्याणीम्। चक्षुः- दर्शनशक्तिम्। मर्मृजतः- शोधयन्तः। ते- त्वदर्थम्। अकर्म- कर्म कृतवन्तः। स्वपसः- शोभनकर्माणः। अभूम। विभातीः- प्रकाशयुक्ताः। उषसः- उदयदेवता विद्याः। अनूनम्- सम्पूर्णम्। सुश्चन्द्रम्- शोभनाह्लादकरम्। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यमयम्। अग्निम्- सत्क्रतुम्। अवस्रन्- धारयन्ति॥१९॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व।

उच्छौचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि॥ ४.००२.२०

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो। ते- त्वदर्थम्। एता- एते। उक्थानि- मन्त्राः। वेधः- मेधाविन्। कवये- क्रान्तदर्शिने। अवोचाम- वदामः। ता- तान्। जुषस्व- सेवस्व। नः- अस्मान्। वस्यसः- सम्पद्वतः शरण्यान् चित्तवृत्तिस्तम्भयुक्तान् वा। कृणुहि- कुरु। उच्छोचस्व- उद्दीप्यस्व। पुरुवार- बहुभिर्वरणीय। महः- महतीः। रायः- दानयोग्यसम्पदः। प्र यन्धि- प्रयच्छ ॥२० ॥